

Т. С. ОСТАШКО (Київ)

З історії літературно-мистецького життя в Україні за часів Центральної Ради

1917 рік дав могутній поштовх національно-культурному відродженню України, дозволив змінити традиційний погляд на мистецтво, літературу, музику, зумовивши інтенсивне зростання нових явищ у художньому житті, пов'язаних з інтеграцією української культури у загальноєвропейський процес розвитку модерних стилів і напрямків. Творчість багатьох видатних українських митців того періоду без застережень можна вважати вкладом у світову культурну скарбницю. До явищ духовної культури українського народу необхідно віднести монументальне мистецтво М. Бойчука і його школи, графіку Г. Нарбуга, твори представників українського авангарду О. Екстер, О. Богомазова, В. Пальмова, поетичну майстерність П. Тичини, М. Рильського, В. Сосюри, Г. Чупринки, неокласиків, театральну діяльність Леся Курбаса, а також музичні шедеври М. Леонтовича, Б. Лятошського, К. Стеценка, О. Кошиця та ін.

Разом з тим революція активізувала суспільно-політичну діяльність творчої інтелігенції. До складу Центральної ради увійшли відомі діячі української культури — видатний письменник і драматург В. Винниченко, поети М. Сріблянський (М. Шаповал), М. Вороний, В. Павленко (С. Пелухін), І. Стешенко, мистецтво- і літературознавці С. Єфремов, М. Біляшівський, Д. Антонович, П. Зайцев, художники П. Холодний, С. Колос, письменники В. Бойко, В. Леонтович, О. Лотоцький, Г. Михайличенко, А. Заливчий, М. Загірня, В. О' Коннор-Вілінська, Л. Старицька-Черняхівська та ін.

Працюючи в Центральній раді, громадських товариствах, партіях, об'єднаннях, українська творча інтелігенція продовжувала створювати мистецькі й літературні праці, здійснювати театральні постановки. Кожний національне свідомий митець, літератор, музикант, видавець шукав свої шляхи у політичній, соціальній, науковій, художній сфері життя, намагаючись використати свої сили для спільної праці.

Вже в березні — квітні 1917 р. українська інтелігенція почала організовувати різноманітні мистецькі товариства та об'єднання, не чекаючи якогось сприяння з боку нової влади. 12 березня 1917 р. в приміщенні театру М. Садовського відбулися перші вільні збори діячів театру. На них було обрано організаційний комітет для проведення Всеукраїнської театральної наради. До комітету увійшли С. Черкасенко (голова), Л. Курбас (секретар), С. Бондарчук та ін. На зборах театральних діячів було також прийнято рішення про видання часопису "Театральні вісті", перше число якого вийшло 1 квітня 1917 р.

На початку квітня в Києві діячами різних галузей української культури було створено товариство "Вільне мистецтво"², а 24 квітня — засновано комітет Українського національного театру, участь в якому взяли Л. Старицька-Черняхівська, І. Стешенко, О. Олесь, М. Вороний та ін. Комітет очолили В. Винниченко, М. Старицька, Д. Антонович. Високе представництво і безпосереднє опікування його роботи діячами Центральної Ради* дозволили в стислі строки реалізувати наміри комітету: створити трупи, а також, незважаючи на протидію київської міської управи, найняти помешкання і вже 14 вересня 1917 р. відкрити Український Національний театр (у приміщенні Троїцького народного будинку)³.

По аналогії з комітетом Українського національного театру діяв організаційний комітет по заснуванню Української Академії мистецтв, до якого увійшли М. Грушевська, Г. Павлуцький, М. Біляшівський,

О. Мурашко, М. Бурачек, М. Жук, Д. Антонович, В. Кричевський, П. Холодний. Засновники комітету звернулися до Центральної ради з проханням взяти справу організації академії, як вищої мистецької школи в Україні і враховуючи її загальнонаціональне значення, під свій патронат⁴. Центральна рада позитивно поставилась до цього прохання і утворила у своєму складі комісії та комітети для поживлення національно-мистецького життя в Україні, зокрема, комісії по заснуванню відділу пластичних мистецтв, вокальному мистецтву, влаштуванню українських художніх виставок тощо.

26 липня 1917 р. на спільному засіданні комітету Український Національний театр, товариства "Вільне мистецтво", Київського комітету охорони пам'яток, комісії по заснуванню Української Академії мистецтв і комісій Центральної ради пластичного мистецтва, вокального мистецтва і художніх виставок було створено відділ мистецтв генерального секретарства освіти⁵. Організаційні заходи було доручено мистецтвознавцю і художнику, проф. Г. Павлуцькому, вченим М. Біляшівському, О. Грушевському, композитору і диригенту О. Кошицю, музиканту О. Приходько⁶. Головною метою новоутвореного державного апарату мало стати сприяння розвитку різних напрямів мистецтва в Україні. На першому етапі організації відділ мистецтв включав такі секції: а) пластичних мистецтв і мистецької освіти, б) народного мистецтва і мистецької промисловості, в) театрального мистецтва, г) музики⁷.

Протягом 1917—1918 рр. в апараті генерального секретарства освіти (згодом — міністерства народної освіти) працювало чимало відомих українських письменників і митців: художники П. Холодний (заступник генерального секретаря), В. Кричевський (голова відділу худ. промисловості), К. Трохименко (діловод); письменники, поети і літературознавці І. Стещенко (генеральний секретар), Л. Старицька-Чернігівська (голова видавничої секції театального відділу), В. О'Коннор-Вілінська (зав. літературною секцією), В. Самійленко (діловод), В. Кобилянський (канцелярист), П. Зайцев (зав. канцелярією генерального секретарства освіти): музиканти і композитори К. Стеценко (зав. педагогічною секцією музичного відділу), М. - Леонтович (діловод музичного відділу), О. Кошиць (тов. зав. музичним відділом); мистецтвознавці М. Біляшівський (голова відділу охорони пам'яток), К. Шyroцький (голова секції охорони пам'яток), Ф. Ернст (тов. діловода відділу пластичних мистецтв), Г. Павлуцький (голова відділу пластичних мистецтв), В. Модзалевський (голова архівно-бібліотечного відділу) та ін. Театральний відділ очолювала М. Старицька, відома українська актриса, дочка М. Старицького. У цьому ж відділі працювала відома актриса Н. Дорошенко — дружина українського історика і громадсько-політичного діяча Д. Дорошенка⁸.

Незалежно від Центральної ради і Генерального секретаріату діяли різного роду товариства мистецького, наукового спрямування, як заново створені, так і ті, що існували раніше, зокрема, Київський комітет охорони пам'яток, Товариство дослідників мистецтва, товариство "Молодий театр", та ін. Мистецьке життя в провінції не можна уявити без товариств "Просвіта" — найбільш масових громадських установ, які ще в дореволюційний час відіграли важливу роль у піднесенні національної свідомості українців.

Засновниками товариств "Просвіта" були відомі українські митці і письменники: у Катеринославі — Є. Вороний (голова товариства), А. Кащенко**, у Вінниці — Д. Маркович, в м. Олешках на Херсонщині — М. Куліш, в Лебедині на Харківщині — П. Зайцев, у Києві — Б. Грінченко, В. Винниченко, Л. Старицька-Черняхівська, в Одесі — С. Шелухін, І. Липа, А. Ніковський та ін.⁹

В умовах відсутності в Україні національного державного апарату товариства "Просвіта" стали надзвичайно важливими осередками

українського руху на місцях, їх без перебільшення можна вважати ядром національно-культурного відродження в провінції. "Просвіти" мали свої театральні трупи, хорові колективи, оркестри, видавництва, бібліотеки, читальні, народні будинки тощо. Зокрема, бібліотечна секція київської "Просвіти" мала у своєму розпорядженні книгозбірню з 6,5 тис. книжок, що формувалася з приватних колекцій, пожертв та подарунків письменників і видавців. Так, у спадщину від К. Паньківського, відомого галицького громадського і кооперативного діяча, вивезеного царською армією зі Львова до Києва як заручника, вона отримала цінну бібліотеку іноземних та українських галицьких видань. В розпорядження київської "Просвіти" було передано Лук'янівський народний дім, де відбувалися театральні вистави у постановці відомого українського актора і режисера І. Мар'яненка. Вона мала своє видавництво, і чималу допомогу у видавничій справі їй подавали товариство "Праця", Український військовий клуб ім. Полуботка, просвітні секції робітничих профспілок та інші інституції. Наприкінці року товариство "Просвіта" уклало угоду з київською фабрикою "Кінофільм" про зйомки фільмів з історії України¹⁰. Можна стверджувати, що саме "Просвіти" виступили ініціаторами багатьох культурно-творчих починань у 1917 р., зокрема у театральному житті. 11 травня 1917 р. відбулась перша театральна вистава артистичної підкомісії київської "Просвіти". Це була п'єса І. Карпенка-Карого "Безталанна" у постановці І. Мар'яненка¹¹. Протягом травня — на початку червня 1917 р. у його ж постановці йшли вистави "Зимовий вечір" О. Олеся та "По ревізії" І. Карпенка-Карого¹². У виставах брали участь актори — члени товариства "Просвіта" Н. Дорошенко, Н. Лисенко, В. Валерик-Пахаревська, І. Стешенко, режисер і письменник Л. Пахаревський та інші. Влітку 1917 р. трупа київської "Просвіти" під орудою І. Мар'яненка виїжджала на гастролі до Воронежа і Полтави, де її вистави мали незмінний успіх¹³.

Театр, без сумніву, був улюбленим жанром мистецтва в Україні. Революційний настрій позначався й на театральних виставах. Велику популярність мали т. зв. живі картини, сюжети яких були запозичені з античної, всесвітньої та української історії, їх героями стали борці за волю, національне визволення, повстанці проти влади богів, диктаторів. Зокрема, в день Українського національного фонду (20—21.V.1917 р.) у Київському оперному театрі після мітингу відбулась одноактна вистава "Вічний революціонер" за античною легендою про Прометея¹⁴.

Новий театр в Україні народжувався з новою драматургією. Театральний сезон 1917—1918 рр. приніс глядачам багатобарв'я театрального репертуару.

Національний театр, розпочавши свою діяльність п'єсою В. Винниченка "Пригвождення" у постановці І. Мар'яненка, репрезентував драматичні твори Г. Зудермана "Вогні Іванової ночі" (перекл. М. Загірної), М. Старицького "Оборона Буші", С. Черкасенка "Хуртовина", Ж.-Б. Мольєра "Тартюф". Керував театром директорат у складі І. Мар'яненка, М. Грушевської, М. Вороного і Орла-Степняка. До трупи були запрошені кращі українські актори: М. Заньковецька, І. Борисоглібська, Л. Лішцька, Ф. Левицький, чимало акторів театру М. Садовського. Режисери-постановники І. Мар'яненко, М. Вороний та Г. Гаєвський також були добре відомі українському глядачеві. Музичною частиною завідував О. Кошиць, він же був і диригентом театру, В. Верховинець — хормейстером і хореографом, В. Кричевський — головним художником¹⁵.

На відміну від театру М. Садовського, що продовжував традицію українського побутового театру, Л. Курбас і його "Молодий театр" вдалися до модерних сценічних засобів відтворення української та європейської драматургії. Ще 16 травня 1916 р. у Києві українською театральною молоддю було організовано невеличкий театральний гурток

(Л. Курбас, С. Бондарчук, О. Добровольська, П. Самійленко, Й. Шевченко, М. Терещенко, А. Смерека, С. Мануйлович та інші), їх об'єднало бажання творити нові форми театрального мистецтва, які давали б змогу виявити індивідуальність молодого українського покоління, відійти від побутового "українофільського" театру і створити український європейський театр¹⁶. Труп Л. Курбаса не мала власного помешкання, репетиції проходили на сцені театру М. Садовського. 21 травня 1917 р. "Молодий театр" розпочав свою діяльність п'єсою В. Винниченка "Базар", 24 вересня — відкрив зимовий сезон у приміщенні театру Бергон'є також п'єсою В. Винниченка "Чорна пантера і білий ведмідь".

Напередодні прем'єри Л. Курбас опублікував у "Робітничій газеті" статтю "Молодий театр: генеза—завдання—шляхи". Це був "мистецький маніфест" театру і його талановитого режисера, який проголошував: "Молодий театр відкидає провінційну залежність від російських стилів", робить "прямий поворот до Європи і до самого себе", він буде йти "власною українською дорогою", його кредо — "вчитися і шукати самотужки". Л. Курбас підкреслював, що в цих пошуках головним буде "стиль у формах мистецтва"¹⁷.

Існування "Молодого театру" було пов'язане з піднесенням творчих сил української інтелігенції, особливо молоді, яка прагнула не лише національного відродження, а й шукала нові, більш сучасні форми оновлення українського мистецтва, піднесення його до загальноєвропейського рівня розвитку. Тому не дивно, що на сцені "Молодого театру" в перший період пошуків стилістичних форм йшли і реалістично-психологічні драми В. Винниченка "Чорна пантера і білий ведмідь" та "Гріх", і романтичні п'єси "Молодість" Гальбе та "Йоля" Жулавського, і символічна вистава "Вечір етюдів" О. Олеся¹⁸.

Талановитість постановок Леся Курбаса захопила київську інтелігенцію, прем'єри очікувалися з великим нетерпінням. Українська письменниця Н. Суровцева, яка в 1917 р. була студенткою історико-філологічного факультету університету, згадувала, що Л. Курбас мав серед молоді "незмінний успіх". "Непевна, чи ми розуміли суть тодішніх шукань Курбаса, — писала вона, — хоч добре пам'ятаю сцени з містичним хором, туніки статистів і гру самого Леся. Він... уже відтоді назавжди завоював наші серця... Ми захоплювались новим театром. Ми були горді з нього. Це став наш театр"¹⁹.

До нового театрального сезону 1917—1918 рр. були підготовлені постановки українською мовою опер М. Лисенка "Тарас Бульба" і П. Чайковського "Черевички" з декораціями Г. Нарбута. Однак наступ більшовицьких військ на Київ зашкодив роботі над постановками²⁰.

Театральний відділ генерального секретарства освіти, яким керувала М. Старицька, протягом вересня 1917 р. — січня 1918 р. чимало зробив для розвитку театрального життя в Україні. Це, в першу чергу, українізація опери, створення мандрівного театру, видання каталогів п'єс, режисерська увага до постановок п'єс "Назар Стодоля" Т. Шевченка, "Наталка Полтавка" І. Котляревського та ін. 8 жовтня 1917 р. у Києві відкрилася 1-а Українська народна драматична школа. М. Вороний був у числі її засновників і директором режисерсько-інструкторських курсів, які фінансувало генеральне секретарство освіти²¹. Одночасно були також створені інструкторсько-режисерські курси для театральних труп товариств "Просвіта".

Велику увагу театральний відділ приділяв народженню національного кінематографа в Україні. М. Старицька у звіті за період вересень 1917 — січень 1918 р. писала, що відділ вбачає у розвиткові кінематографічної справи одне з головних завдань свого існування. Маючи у своєму розпорядженні 2 кіноапарати, він знімав на плівку найвидатніші події українського суспільно-політичного життя. Крім того, в Києві було

створено перший стаціонарний державний кінотеатр. Кінематографічна секція, що діяла у складі театрального відділу, встановила зв'язки з великими закордонними фірмами з метою розширення кінематографічної бази в Україні, створювала мандрівний кінематограф для провінції²².

Лютнева революція поряд з багатьма громадянськими свободами принесла і фактичне скасування всіх обмежень українського друкованого слова. Безперечно, що в умовах революційної стихії найважливішою друкованою продукцією була агітаційно-пропагандистська література — різного роду листівки, відозви, брошури. Вкрай необхідним було видання підручників для шкіл, дитячої літератури. Водночас, за підрахунками С. Папогіш, протягом березня — листопада 1917 р. було видано літературно-художні твори (30 назв) загальним тиражем 360 500 прим. Поряд із перевиданням творів визначних українських поетів і письменників — Т. Шевченка, Лесі Українки, І. Франка, Б. Гринченка бачимо і нові книжки М. Загірної "Два горя", М. Шаповала "Лісові ритми" і "Листки з лісу", О. Олеся "Хвесько Андигер", "З журбою радість обнялась", О. Кобилянка "Юда", Л. Старицької-Черняхівської "Каїн та Авель" та ін.²³ До речі, брошура Л. Старицької-Черняхівської була написана на біблійну тему під впливом подій 26 липня 1917 р. у Києві, коли кірасирами було обстріляно 1-й Український полк ім. Б. Хмельницького. У романтичній формі письменниця змалювала вічну боротьбу добра і зла.

Звичайно, це було дуже мало, зважаючи на колосальний попит на українську друковану продукцію в 1917 р. Однак варто зазначити, що інтенсивне суспільне життя вимагало залучення письменників, літераторів до роботи в політичних, громадських, а з часом і державних інституціях, видавництвах, періодичних виданнях, учбових закладах. Зокрема, в редакції часопису "Нова Рада" працювала письменниця Г. Журба, поет П. Тичина, літературознавці С. Єфремов і А. Ніковський. Ця "перекачка" творчої енергії митців у політику і публіцистику, політизація суспільства спонукали Г. Журбу констатувати, що в цей час (1917 р.) "державотворчого пориву, боротьби, захоплень, радості, розпуки й жаху" літературного життя не було, оскільки "письменники, поети мовчали, писали тільки публіцисти"²⁴.

Попит на політичну і публіцистичну літературу навесні 1917 р. був колосальним. Ве́нпод тиражі брошур М. Грушевського "Хто такі українці і чого вони хочуть", "Про українську мову і українську школу", С. Єфремова "Як люде прав собі добувають", Б. Грінченка "Де ми і скільки нас", "Якої нам треба школи" та інші розходилися за тиждень після виходу в світ. Однак уже на початку літа 1917 р. дедалі більше зацікавлення викликала художня література, дитячі книжки, підручники тощо. Це можна пояснити поглибленням загальнонаціональної свідомості, зміною орієнтації видавництва, які з часом усе більше переймалися проблемами розвитку культури взагалі, зростанням масштабів літературно-мистецького життя.

У 1917 р. в перекладах на українську мову вийшла друком велика кількість творів світової класики. Особлива роль у їх виданні належить видавництвам "Час", "Дзвін" і "Вернигора". Останнє було спеціально створене з цією метою в 1916 р. таємною українською організацією "Братство самостійників". За словами В. Отамановського, одного з лідерів братства, мета видавництва "Вернигора" полягала саме в тому, щоб пропагувати ідею "про орієнтацію української літератури на Західну Європу, а не на Росію"²⁵. За інформацією "Книгаря", видавництво "Дзвін" переклало і підготувало до друку 12-ти томне видання творів Гі де Мопассана, "Вернигора" — "Казки Шахразади" та інші.

Навесні 1918 р. побачила світ збірка віршів одного з найталановитіших українських поетів П. Тичини "Сонячні кларнети". Того ж

року були опубліковані дві збірки поезій М. Рильського "Під осінніми зорями", "На узліссі. Ідилія", де автор продемонстрував різнобарв'я жанрів і форм поетичних виразів. Ми вже згадували збірки поезій Д. Загула і М. Сріблянського (М. Шаповала), надруковані 1917 р.

Протягом 1917 р. у різних часописах, насамперед "Шляху", "Літературно-науковому вістнику" з'являються поетичні і прозові твори М. Терещенка, Г. Михайличенка, В. Ґординського, Я. Савченка, С. Пилипенка, Ю. Смолича, В. Чумака, І. Ле, М. Семенка — засновника і лідера групи українських футуристів, та ін.

Побачили світ і перші літературознавчі дослідження пореволюційної пори, зокрема, Ю. Тищенко "Хто такий В. Винниченко" (К., 1918), О. Мицюка, "М. Шаповал як поет" (К., 1917), С. Єфремова "Тарас Шевченко. Життя та його діяльність" (К., 1917), а також праці з мистецтвознавства: В. Модзалевського "Украинское искусство" (Чернигов, 1917), М. Біляшівського "Наші національні скарби" (К., 1918) та ін.

Негативно впливали на літературно-мистецький процес воєнні дії, що тривали. Протягом 1914—1917 рр. до російської армії було мобілізовано Г. Чупринку, П. Ковжуна, В. Василька, С. Колоса, Д. Щербаківського та багато інших українських письменників, акторів, художників. Процес українізації, що розгорнувся в російській армії зразу ж після революції, дозволив більшості з них взяти участь у національно-визвольному русі і перших кроках творення національних збройних сил. Так, талановитий український поет Г. Чупринка служив у 1-му Українському полку ім. Б. Хмельницького²⁶, а актор і режисер В. Василько був делегований Одеською українською військовою радою на I Всеукраїнський військовий з'їзд, а згодом переведений до того ж полку, де служив Г. Чупринка. З козаків полку В. Василько створив театральну трупу, і вже 16 липня 1917 р. у приміщенні Лук'янівського народного дому відбулися прем'єри його вистав "Сто тисяч" і "Безталанна"²⁷. Протягом півроку генеральне секретарство освіти домагалося від військового міністра Тимчасового уряду переведення В. Василька у своє розпорядження, і лише 16 грудня 1917 р. він був демобілізований і запрошений до праці у театальному відділі секретарства.

Надзвичайно важливу роль у літературно-мистецькому житті України цього періоду відіграло відновлення видання "Літературно-наукового вістника" і вихід літературно-мистецьких часописів "Шлях" (Москва, з IV кн. — Київ) та "Шляхи" (Львів). У рецензії на ці видання С. Єфремов зазначав, що "Шлях" має "специфічний дух покійної "Української хати", суміш "естетизму з самостійщиством"²⁸. Близькими за своїм характером до цього часопису були "Шляхи", публіцистичні статті в яких друкував Д. Донцов, белетристику — М. Яцків, мистецтвознавчі студії — М. Голубець. Серед авторів журналу бачимо М. Філянського, П. Тичину, Г. Чупринку, М. Рильського, Г. Хоткевича та ін.

У вересні 1917 р. в Києві почав видаватися часопис "Книгар", у преамбулі якого зазначалося: "Літопис українського письменства", що не було перебільшенням. Часопис друкував рецензії на нові книжки, статті з історії та теорії літератури, історії книги, актуальних питань культури та книговидавництва тощо. Серед його співробітників і дописувачів — відомі українські вчені, письменники, громадські і державні діячі В. Винниченко, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єфремов, О. Олесь, В. Самійленко та ін.

В огляді "Книгарем" української книжкової продукції С. Паночіні зазначав, що "першим друкованим словом українським, яке з'явилося незабаром по революції, були... ноти, а саме — "Ще не вмерла України", накладом 3 тис. примірників"²⁹.

До розвитку українського музичного мистецтва пореволюційної доби доклали чимало сил талановиті композитори, оранжувальники, диригенти К. Стеценко, М. Леонтович, О. Кошиць та Я. Степовий.

К. Стеценко, який протягом 1911–1917 рр. служив парафіяльним священиком у с. Голово-Русава на Поділлі, після революції під враженням політичних подій переїхав до Києва. Він працював у музичних школах, став членом "Товариства шкільної освіти", брав участь в організації учительських курсів і викладав історію української музики та методику навчання співу на курсах з українознавства на Поділлі, результатом чого стали його праця "Початковий курс навчання дітей нотного співу", видана видавництвом "Вернигора", і три зошити "Шкільного співаника"³⁰. Виступаючи перед учителями Ямпільського повіту (Поділля) на повітовому вчительському з'їзді, К. Стеценко наголошував на необхідності вивчення в школах народної пісні. "Пісня, — за словами композитора, — дякуючи ритмові, з'явиться могутнім фактором для розвитку почуття єдності, гуртування і організованості громадянської"³¹.

Запрошений до музичного відділу генерального секретарства освіти К. Стеценко разом з О. Кошицем та О. Приходьком став засновником Українського національного хору. Спеціально для нього він підготував концерт з творів М. Лисенка, написав "Панахиду", кілька хорів а сареї-1а, в т. ч. "Слава Україні", "Україно мати", "Покинь, мій синочку, ридати", "Живи, Україно" та ін. Крім того, у той період ним була написана кантата на слова поеми Т. Шевченка "Сон", гімни, романси на слова Г. Чупринки та О. Олеся³².

Протягом 1917 р. К. Стеценко розробив цілий комплекс заходів по організації музичного життя і музичної освіти в Україні. Це, насамперед, закони про музичний факультет при Українському державному університеті, Національну оперу, кобзарську школу; програма співів та музики в системі єдиної школи; статут Вищого музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка³³. З його ініціативи було організовано мандрівні хорові капели, диригентські курси, налагоджено нотодрукування, для чого було створено спеціальну літографську майстерню, засновано музичну бібліотеку і т. ін.*

Цікавою і різнобарвною була праця музичного відділу генерального секретарства освіти, яким керував О. Кошиць. Етнографічна секція займалась розробкою музично-етнографічної карти на основі матеріалів, зібраних за анкетами, які відділ посилав просвітнім інституціям, учительським спілкам, окремим особам. Ідея цього дослідження належала О. Кошицю і К. Квітці — відомому українському етнографу та історику музики. Коло питань було досить широким: які вживаються пісні (чи є серед них старовинні), як вони виконуються (чи хоровим укладом, чи одноголосно), чи є видатні співаки, музиканти, чи є т. зв. односторонці (українська шляхта), і яких вони вживають пісень, які старовинні звичаї виконуються в народі, чи є які-небудь у місцевостях старовинні монастирі з оригінальними старовинними церковними співами тощо³⁵. Безперечно, це був глобальний проект, для здійснення якого потрібні були і час, і значні сили як спеціалістів відділу, так і місцевих етнографів. Розробка музично-етнографічної карти мала б надзвичайне значення для розвитку музичної культури України.

Не втручаючись у творчий процес і не намагаючись впливати на його хід, музичний відділ секретарства освіти прагнув надати громадянським установам допомогу, скоординувати їх зусилля в розвитку української музичної культури. І в той же час було вкрай необхідно створити музичні колективи, інституції, які могли б репрезентувати творче кредо українців, забезпечити національні таланти підтримкою з боку держави. О. Кошицем, як керівником відділу, була запропонована низка заходів по реалізації програми розвитку національної музичної культури: створення музичних курсів і консерваторій, заснування музичних музеїв, архівів, видання часописів і альманахів, встановлення стипендій для навчання талановитих музикантів, співаків, диригентів.

Для поширення хорового мистецтва — традиційної форми співу українського народу — О. Кошиць пропонував проводити з'їзди народних хорів та оркестрів, співочі свята³⁶.

Створений О. Конищем український національний хор, який у 1919 р. дістав державний статус, довів український хоровий спів до вершин музичної майстерності. Він, як і М. Леонтович, здобув світову славу обробкою і аранжуванням народних пісень.

Революція дозволила повернутись в Україну інтернованим під час війни до Сибіру, на Урал громадянам Австро-Угорщини, які до 1914 р. мешкали на її українській території. Серед них були художники брати М. і Т. Бойчуки, мистецтвознавець Ф. Ернст, поет П. Богацький. На заклик "Товариства українських поступовців" підтримувати новий революційний уряд, українську пресу, організовуватися, створювати національні освітні і культурні заклади до Києва переїхала більшість членів петроградської громади, зокрема, літературознавець П. Зайцев, історик мистецтва К. Широцький, мовознавець Г. Голоскевич, письменниця Н. Суровцева, театрознавець О. Кисіль, письменник та громадський діяч О. Лотоцький та ін. Одразу ж у Києві було відновлено видавниче товариство "Друкар", головним редактором якого став П. Зайцев³⁷.

Процес повернення творчої інтелігенції на батьківщину мав надзвичайне значення для розвитку української культури.

Палкий прихильник українського мистецтва, учень професора Г. Павлуцького — Ф. Ернст, повернувшись із заслання в квітні 1917 р., став одним з ініціаторів заснування "Товариства дослідників мистецтва" в Києві. І хоча воно об'єднувало переважно російських митців і мистецтвознавців, які ставили перед собою виключно наукові завдання, його діяльність набула загальноукраїнського значення. До складу товариства увійшли С. Гіляров, С. Мочульський, В. Асмус, Вс. Зумер, М. Шифрін, В. Базилевич, М. Олексіїв. Офіційно "Товариство дослідників мистецтва" було зареєстроване київською міською управою 31 серпня 1917 р.³⁸ Організовані товариством виставка і Всеукраїнський з'їзд митців, що відбулися на початку червня 1918 р., отримали схвальну оцінку української національної преси. До товариства незабаром приєдналися українські вчені і художники М. Зеров, Г. Нарбут, А. Петрицький, П. Філіпович. Популярності набув ілюстрований часопис "Куранти", який видавало Товариство.

Серед багатьох діячів культури, які поверталися в Україну після Лютневої революції, був і всесвітньовідомий художник Г. Нарбут. Ф. Ернст писав, що революція захопила Г. Нарбуга "своїм ентузіазмом", і коли з рідної України почали лунати "перші звуки пробудження", він заявив про себе, як український патріот. У квітні 1917 р. Г. Нарбут за дорученням тимчасового уряду приїхав до Києва для огляду Андріївської церкви і царського палацу. Він зустрічався з українськими митцями, зав'язав особисті стосунки з діячами національного руху, обговорював справи відродження українського мистецтва і взяв на себе місію репрезентувати ці справи, зокрема питання про фінансування вищої художньої школи, перед Тимчасовим урядом³⁹. Однак від уряду жодних коштів добитися не вдалося. Перебування в Україні надихнуло Г. Нарбуга на виконання малюнків до "Української абетки", яка стала помітним явищем у художньому житті. Дізнавшись про обрання його 14 жовтня 1917 р. професором Української Академії мистецтв, Г. Нарбут повернувся в Україну і оселився в Києві.

Повернення Г. Нарбуга, на той час уславленого митця з європейською славою, мало неабияке значення для українського мистецтва, загально суспільного життя. Його пензлю належать ескізи української державної символіки, паперових грошей, печаток, поштових знаків, ескізи пам'ятників, обкладинки для ратифікаційних грамот тощо. Чимало

зусиль він доклав для перетворення Української Академії мистецтв у найкращу мистецьку вищу школу України. З жовтня 1917 р. Г. Нарбут працював у генеральному секретарстві освіти, у відділі пластичних мистецтв, водночас опікувався охороною пам'яток, був членом комісії по спорудженню пам'ятника Т. Шевченку, організації національної картинної галереї, секції мистецтв Українського наукового товариства, працював у "Софіївському комітеті", який займався дослідженням і реставрацією Софіївського собору. На запрошення В. Модзалевського став одним із засновників (разом з Д. Дорошенком, І. Шрагом та ін.) видавничого товариства "Сіверянська думка", для якого виконав ескіз видавничої марки⁴⁰.

Та, напевне, найбільший доробок Г. Нарбута — відродження української графіки. Спираючись на національні традиції українських граверів XVI—XVIII ст., використовуючи досвід західноєвропейських майстрів довоєнної доби, художників "Мира искусств", Г. Нарбут створив в Україні оригінальну школу графічного мистецтва, яке мало виразно національний характер. Його учні — П. Ковжун, Л. Лозовський, Р. Лісовський, М. Кирнарський, Л. Хижинський, М. Алексеев сприяли піднесенню української графіки на рівень досягнень європейського мистецтва.

Про діяльність Г. Нарбута в Києві написано чимало спогадів і досліджень, в яких його ім'я асоціюється з піднесенням художнього життя в Україні у той час⁴¹.

Інтенсивність культурно-мистецького життя тієї доби, яке тісно перепліталось з процесом загальнонаціонального відродження, надзвичайно яскраво ілюструє й постать М. Зерова, "Серед моїх життєвих зустрічей знайомство з Зеровим було найцікавіше, — згадував П. Зайцев. — Він був молодший за мене "eruditissimus", але його ерудиція просто лякала: він знав усе — я не знаю, чого він не знав... Ми почали зустрічатися щодня. Були то чудові часи. Життя кипіло. Коли ставалася якась радісна національна подія, Зеров біг мені назустріч — і кричав: "Ukraina da fare!"⁴². П. Зайцеву належать також яскраві спогади про гурток української інтелектуальної інтелігенції, яка об'єдналась навколо часопису "Наше минуле". Він називає часопис "Салонем Нарбута", що, за його ж словами, став тоді "центром повних гумору й дотепу розваг нашої інтелектуальної еліти".

Вражало розмаїття напрямків діяльності П. Зайцева, його працездатність і ентузіазм. Крім постійного місця роботи завідуючого загальним відділом генерального секретарства освіти, П. Зайцев був членом управ Всеукраїнської учительської спілки, "Товариства шкільної освіти", одним з директорів і головним редактором видавництва "Друкар", професором Вищих жіночих курсів, викладав українську мову і літературу в 2-й українській гімназії. Водночас він був членом ЦК Української партії соціалістів-федералістів і віддавав чимало сил і часу партійній роботі⁴³.

Разом із Г. Нарбутом 1917 р. повернувся з Петрограда в Україну відомий український графік І. Мозалевський. Учень І. Білібіна і В. Мате, член об'єднання "Мир искусств", І. Мозалевський на першій же міжнародній виставці (Лейпциг, 1914) здобув світову славу. У Києві він разом з Г. Нарбутом працював над організацією мистецького відділу експедиції державних паперів, викладав у майстерні графіки Української Академії мистецтв. У подальшому заснував і керував мистецько-промисловою школою у Кам'янці-Подільському⁴⁴.

У той же час у Києві працювали й інші митці світового рівня, такі як В. Кричевський, О. Мурашко, М. Жук, П. Холодний, М. Бурачек, М. Бойчук. Влітку 1917 р. їх об'єднала ідея створення Української Академії мистецтв. Комісію по її влаштуванню очолив відомий український мистецтвознавець, історик мистецтва і художник Г. Павлуцький. Комісія

працювала в будинку, де засідала Центральна рада. 8 вересня 1917 р. відбулися вибори професорського складу академії. Першими професорами були обрані брати В. і Ф. Кричевські, М. Жук, О. Мурашко, М. Бурачек, М. Бойчук, А. Маневич, Г. Нарбут⁴⁵. Кожний з них мав великий вплив на розвиток українського мистецтва, вніс свою частку в світову скарбницю культури.

22 листопада 1917 р. у великому залі Педагогічного музею відбулось урочисте відкриття Української Академії мистецтв. Запрошення були власноручно виконані О. Мурашком і Г. Нарбутом. Присутні на відкритті мали змогу оглянути першу українську академічну художню виставку. Ф. Ернст згадував, що на ній були представлені кращі картини О. Мурашка, М. Бурачека, М. Жука та інших відомих художників. Вперше в Києві виставлялись картини М. Бойчука. Він відродив мистецтво фрескового живопису, черпаючи натхнення у творах середньовіччя, зокрема в українсько-візантійському настінному живописі і мозаїці, роботах італійських майстрів проторенесансу. Учні М. Бойчука доклали чимало зусиль для відродження призабутих жанрів декоративно-прикладного мистецтва. Так, В. Седляр налагодив виробництво поливного посуду на межигірській парцеляновій фабриці, М. Дольницька — мистецтво емалі, С. Колос — українське колимарство і гобелен. Однак, за словами Ф. Ернста, картини М. Бойчука в 1917 р. ще не були зрозумілі, слава до нього прийшла дещо пізніше. Найбільший успіх на виставці на честь відкриття Української Академії мистецтв випав на долю Г. Нарбута, який виставив кілька графічних робіт і акварелей⁴⁶.

Статут академії був розроблений Г. Павлуцьким з допомогою українських художників та істориків мистецтва. Передбачалося запровадження статусу як дійсних студентів, так і вільних слухачів^{*11}. Першим ректором академії було затверджено Ф. Кричевського. Майстернями керували: проф. Ф. Кричевський (історія побутового портрета), проф. М. Бурачек (пейзажу), проф. М. Бойчук (фрески і декоративного малярства), проф. В. Кричевський (архітектури і народного українського мистецтва), проф. Г. Нарбут (графіки), проф. М. Жук (загальний клас). У майстерні портретного живопису працював також проф. О. Мурашко, а в майстерні пейзажу — проф. А. Маневич⁴⁷. Студенти оволодівали спеціальностями: малярство, різьба, будівництво, гравюра та ін. В майбутньому планувалося розширити архітектурно-будівничий відділ і запросити на посаду професора ще одну особу⁴⁸.

Це був перший учбовий заклад в Україні, який одержав статус державного. 18 грудня 1917 р. Центральна рада ухвалила закон про Українську Академію мистецтв. Було встановлено її річний бюджет у сумі 97 000 крб. Академія здобула право одержувати з-за кордону книжки, картини і матеріали без оплати мита, а також по одному примірнику всіх друкованих в Україні видань у галузі мистецтва⁴⁹. Наступного року при академії мали бути засновані галерея і бібліотека⁵⁰.

Академія відразу стала надзвичайно притягальною для молодих українських митців. Український художник П. Ковжун, випускник Київської художньої школи і Петроградської академії мистецтв (1915 р.), з відкриттям Української Академії мистецтв вступив до майстерні графіки Г. Нарбута. Як і інші українські митці, що не залишилися осторонь процесу національно-державного відродження в Україні, він поєднував творчу діяльність з політичною і громадською працею, був активним учасником українського руху в армії, а також редагував офіційні часописи, зокрема, газету "Україна", газету надзвичайної української місії до короля Румунії — "Голос часу" та "Вісник Румунського фронту"⁵¹. У січні — березні 1918 р., за дорученням Центральної ради, він у складі військової комісії виїздив з надзвичайною місією до короля Румунії^{*11**}.

С. Колос — художник і мистецтвознавець — прийшов у майстерню М. Бойчука вже після навчання у неаполітанському інституті "Бельарте", Інституті мистецтв у Німці, художній школі в Мюнхені". Мобілізований під час війни до російського війська, С. Колос служив солдатом у Київському гарнізоні, у березні 1917 р. став одним із засновників Українського військового клубу ім. П. Полуботка, від якого його делегували до Центральної ради і Українського військового генерального комітету. В листопаді 1917 р. С. Колоса було призначено начальником військово-комісарського відділу Українського генерального військового штабу.

Як уже зазначалося, перша світова війна загнала в російське військо багатьох українських митців і літераторів. Хто не бажав служити в імперській армії і брати участь у братовбивчій війні, повинен був працювати на підприємствах чи в установах мілітарного спрямування, до яких в першу чергу належали Всеросійські союзи земств і міст. Зокрема, в комітетах Південно-Західного і Західного фронтів Всеросійського союзу міст працювало чимало українців, серед яких були і діячі культури — М. Шаповал, А. Ніковський, Д. Дорошенко, Ф. Матушевський, В. Леонтович, В. Мелер та ін.⁵³

У липні 1917 р. Всеросійські союзи земств і міст організували в Києві виставку "Народне мистецтво Буковини і Галичини". До її проведення чимало зусиль доклали Д. Дорошенко — крайовий комісар Тимчасового уряду в Галичині і Буковині, О. Лотоцький — губернський комісар Буковини і Покуття, П. Зайцев — комісар Косівського повіту, К. Широцький — комісар Городенського повіту (Буковина), М. Корчинський — комісар Товмачського повіту. Це була перша такого роду виставка у Наддніпрянській Україні, що давала змогу українцям познайомитися з мистецтвом галичан та буковинців, яких російська офіційна пропаганда зображала ворогами українського народу. Виставка стала певним проривом і в політичному житті України, оскільки привертала увагу широкої громадськості до репресій російської армії на українських землях Австро-Угорщини. К. Широцький в рецензії на путівник по виставці підкреслював, що вона зліквідувала "загальну неосвідомленість українського громадянства в тому, що собою уявляють Галичина і Буковина"⁵⁴.

Під час війни був мобілізований до російської армії Д. Щербаківський — блискучий історик українського мистецтва, етнограф і музейний діяч. Під час перебування на території Галичини він фотографував і намагався зберегти від знищення стародавні галицькі церкви, рятувати від пожеж та пограбування твори народного мистецтва — давні ікони, рукописні Євангелія, вишивки тощо. При першій же нагоді Д. Щербаківський надсилав ці речі до Київського історичного музею. Повернувшись наприкінці 1917 р. до Києва, він став одним із засновників Української Академії мистецтв, її науковим секретарем. Згодом Д. Щербаківський викладав в академії курс історії українського мистецтва та українського народного мистецтва". Справжній ентузіаст музейної справи, він особисто врятував не одну приватну колекцію архівних та мистецьких скарбів від знищення або ж розкрадання.

Нищення предметів та неоціненної ваги архівів у родинних маєтках української шляхти та російського вельможного панства, на жаль, не було поодиноким явищем під час української революції. Аби якось запобігти цьому, Генеральний секретаріат на початку листопада 1917 р. звернувся до української влади на місцях з проханням вжити рішучих заходів, "аби забезпечити від знищення пам'ятки старовини і мистецтва", і взяти їх під свою опіку⁵⁶.

Подекуди на місцях українська інтелігенція з власної ініціативи об'єднувалась в організації та комітети по боротьбі із знищенням

історичних пам'яток. Під орудою В. Модзалевського працював такий комітет на Чернігівщині. Його члени видали серію літографій архітектурних пам'яток і творів мистецтва Чернігівщини і досить активно виступали проти пограбування маєтків, за збереження історичних і мистецьких скарбів⁵⁷.

Влітку 1917 р. у Полтаві було створено комітет охорони пам'яток, який очолював директор міського земського етнографічного музею К. Мощенко. Ініціаторами його заснування стали видатні українські вчені — історик В. Липинський та мистецтвознавець Д. Щербаківський, міська інтелігенція. Комітетові вдалося протягом 1917 — початку 1918 р. вивезти до Полтави археологічну колекцію Горвиця з м. Городища і провести розкопки в його маєтку, організувати етнографічну виставку і створити на її базі музей, укомплектувати місцевий архів губернських органів влади, здійснити інші заходи. Чи не найважливішими з них можна вважати лекції, виступи перед широкою народною аудиторією, на повітових курсах з українознавства⁵⁸.

При генеральному секретарстві освіти діяв відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з відомим українським етнографом і мистецтвознавцем, директором Київського художньо-промислового музею М. Біляшівським.

Більшовицька окупація України у січні — лютому 1918 р. завдала значної шкоди літературно-мистецькому процесові. Більшість діячів української культури була змушена виїхати з Києва. С. Русова, яка залишалася в цей час у Києві, згадувала, що "по вулицях було зовсім небезпечно ходити, українців хапали, вивозили кудись, звідки вони не вертались. Де чують, що люди розмовляють по-українськи, їх заарештовували. Але ми все-таки якось сходились, радились, що робити. Особливо турбувались за долю Стешенка й П. Холодного. Вони оба не встигли виїхати з Києва і тепер переховувались у знайомих, їх становище було дуже небезпечне"⁵⁹. Більшовиками були вбиті журналіст, письменник і політичний діяч І. Пугач (літ. псевд. Біленький), актор "Молодого театру" О. Грушенко, поранена актриса А. Смерека (Баглій)⁶⁰. Тільки випадок врятував від розстрілу письменницю В. О'Коннор-Вілінську, художника П. Холодного.

Значної шкоди було завдано архітектурним пам'яткам Києва під час бомбардування міста військами О. Муравйова і в ході вуличних боїв — Військово-Микільському собору, Києво-Печерській лаврі, Михайлівсько-Золотоверхому собору, Видубецькому монастирю та іншим. Влітку 1918 р. завдяки зусиллям вчених та реставраторів більшість пам'яток архітектури було відновлено і реставровано. Однак внаслідок прямого обстрілу будинку М. Грушевського на вул. Паньківській назавжди були втрачені дві рідкісні колекції М. Грушевського і В. Кричевського, що включали твори старовинного українського мистецтва (килими, парсуни, гравюри, скло), стародруки, ікони, рукописи тощо. Ф. Ернст у статті "Художні скарби Києва, що постраждали у 1918 р." писав, що за часів більшовицького панування особливо постраждав музей, заснований І. Терещенком (сучасний Музей російського мистецтва)⁶¹.

Перший період більшовицького панування в Україні був нетривалим. Уже наприкінці лютого 1918 р. війська Центральної ради разом з німцями повернулися до Києва. Цей останній період в існуванні Центральної ради, що охоплює березень — квітень 1918 р., був найбільш плідним у діяльності її уряду. Немов би прагнучи надолужити змарнований у період більшовицької окупації час, Центральна рада намагалася якомога більше фінансувати освітні і культурно-мистецькі заходи.

Радою народних міністрів УНР 22 березня 1918 р. було схвалено додаток до закону про школу в Україні, який безпосередньо торкався

питання художньої освіти⁶². До того часу всі художні та художньо-промислові учбові заклади належали до російського міністерства земельних справ і Головного управління землеупорядкування, або ж Всеросійського земського союзу. Спеціальна комісія під головуванням М. Біляшівського реорганізувала деякі з них. Зокрема, Миргородську художньо-промислову керамічну нижчу школу в листопаді 1917 р. було перетворено в Художньо-промисловий середньопрофесійний інститут, що мав 3 відділення, а Глинську керамічну школу — в середньохудожню школу керамічних виробів⁶³. Після кількомісячної праці комісії було розроблено реорганізаційні заходи щодо художньо-промислових учбових закладів, досягнуто угоди з Києво-Подільським управлінням землевпорядкування і земледілля, результатом чого стало рішення Ради народних міністрів УНР про переведення цих шкіл і майстерень у відання міністерства народної освіти УНР⁶⁴.

Поряд з реорганізацією вже існуючих художньо-промислових шкіл відкривалися й нові. У січні 1918 р. відділ пластичних мистецтв Міністерства освіти, очолюваний проф. Г. Павлуцьким, розпочав роботу по створенню середньої професійно-художньої школи для вчителів рукоділля. Це був спеціалізований учбовий заклад для дітей інтернованих галичан і біженців з Галичини та Буковини. Його заснуванням опікувалися особисто Г. Павлуцький і М. Біляшівський⁶⁵.

Центральна рада вжила ряд заходів, що мали велике значення для подальшого розвитку української культури. Це, зокрема, ухвала про передачу Міністерству освіти царського палацу і створення в його приміщенні Національного музею, про асигнування коштів на придбання художніх творів Т. Г. Шевченка⁶⁶. На затвердження Центральної ради був переданий законопроект про придбання садиби Ханенка і оголошення її національним надбанням⁶⁷. Брак коштів не зашкодив керівництву УНР допомогти українцям, що жили за межами республіки. Зокрема, 15 квітня 1918 р. було прийнято рішення про асигнування 58 тис. крб. на освітні справи українців у Холмщині⁶⁸.

Усвідомлюючи диференційований підхід до різних напрямків культурного життя, Рада міністрів УНР провела роботу по розділу державного апарату на Міністерство освіти і Головне управління мистецтв і національної культури. Це був один з останніх кроків Центральної ради в цьому напрямку.

29 квітня 1918 р. на зміну Українській Народній Республіці прийшла Українська Держава. Розпочався новий етап національно-культурного руху, який був органічно пов'язаний з попереднім періодом. Успіхи в культурному розвитку українського народу були б неможливі без загального національного піднесення за доби Центральної ради. Зростання національної свідомості, широка мережа громадських культурно-освітніх установ, творчих організацій забезпечили подальший розвиток українського літературно-мистецького життя в часи гетьманщини.

Українська революція, яка сприяла прискоренню всіх форм суспільного розвитку, викликала небувале піднесення національно-культурного і духовного життя в Україні. Широкого розмаху набуло створення нових громадських культурно-творчих організацій та об'єднань, що згуртували навколо себе значні кадри української інтелігенції, активізували свою діяльність й уже існуючі інституції. Характерною особливістю літературно-мистецького життя тієї доби було його активне втручання в політичний процес, що не залишив осторонь навіть таких, здавалося, далеких від нього колишніх "хатян" або й новоявлених "парнасців" з групи майбутніх неокласиків.

Загальна інтенсифікація духовного життя в Україні прискорила визрівання в літературному процесі і мистецтві модерних течій, що

зародилися на початку століття. Цьому сприяла відкритість духовного життя, ліквідація численних заборон, що тяжіли над Україною впродовж століть і заважали її органічним контактам із Заходом.

Важливу роль у літературно-мистецькому житті відіграло створення Центральної ради, яка почала піклуватися розвитком української культури на державних засадах.

¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі — ЦДАМЛМ України), ф. 653, оп. 2, спр. 379, арк. 197—198.

² Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. — 1917. — 23 квітня.

* 18 липня 1917 р. Мала рада на своєму засіданні ухвалила надати комітету "Український національний театр" грошову допомогу — 20 тис. крб. (Нова Рада. — 1917. — 19 липня).

³ М о г у л ь с ь к ь й М. Український національний театр // Літературно-науковий вісник — 1917 — Кн. V—VI. — С. 335; ЦДАМЛМ, ф. 653, оп. 2, спр. 379, арк. 213.

⁴ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦДАВО України в Києві), ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 52.

⁵ Нова Рада. — 1917. — 28 липня.

⁶ Т а м же. — 25 липня

⁷ Т а м же.

* ЦДАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 7, арк. 1—9 зв., 17, 24 зв. ** А. Кашенко — письменник і громадський діяч. У 1917 р. заснував власне видавництво, де протягом 1917—1918 рр. була видана більшість його творів, зокрема написані в той період історично-краєзнавчі нариси "Великий Луг запорозький" (1917), "Кость Гордієнко-Головко — останній лицар Запорозжя" (1917). Лиснченко Д. Короткий огляд української видавничої діяльності, преси та книготоргівлі на колишній катеринославщині // Бібліологічні вісті. — 1930. — №. — С. 65.

¹ Вісник товариства "Просвіта" у Катеринославі. — 1917. — 19 березня; Р у с о в а С. Дмитро Маркович // Літературно-науковий вісник — 1922. — Кн. VII. — С. 30—36; Чорний С. Драматург Микола Куліш // Український театр і драматургія. — Мюнхен — Нью-Йорк, 1980. — С. 379.

² Нова Рада. — 1917. — 14 вересня; Інститут рукопису НАН України (далі — ІРНАН України), ф. 114, №49, арк. 16, 49; №7, арк. 16, 77—79.

³ ІРНАН України, ф. 114, №7, арк. 78, 79.

⁴ Т а м же, арк. 77.

⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 396, арк. 115.

⁶ Т а м же, арк. 113.

⁷ Т а м же, спр. 380, ч. 1, т. 2, арк. 213.

⁸ Ч о р н и й С. Лесь Курбас — творець українського модерного театру // Український театр і драматургія. — Мюнхен—Нью-Йорк, 1980. — С. 350—351.

⁹ Робітничая газета. — 1917. — 23 вересня.

¹⁰ Чорний С. Назв, праця — С. 352.

¹¹ ЦДАМЛМ України, ф. 302, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

¹² Дорошенко Д. Нарис історії України. — ТІ. — Ужгород, 1932. — С. 404.

¹³ Киевская мысль (вечери, вып.). — 1917. — 20 декабря.

¹⁴ ЦДАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 65—66 зв.

¹⁵ П а н о ч і н і С. Книжкова українська продукція в 1917 р. (березень — грудень 1917 р.) // Книгар. — 1918. — Січень. — Ч. 5. — С. 243—250.

¹⁶ Журба Галина. Від "Української хати" до Музагету // Україна. — 1990. — №7. — С. 135.

¹⁷ ЦДАМЛМ України, ф. 271, оп. 1, спр. 132, арк. 1.

¹⁸ Українське слово (Одеса). — 1917 — Ч. 6

¹⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 3%, арк. 112—113, 117, 120.

²⁰ Ефремов С. Наші місяшники // Книгар — 1917. — Ч. 4. — С. 177.

²¹ Т а м же. — 1918. — Ч. 5. — С. 243

²² Р о щ а х і в с ь к и й М. Кирило Стеценко. Його життя і діяльність на основі споминів // Нова Україна (Прага). — 1923 — Ч. 7—Я. — С. 121.

²³ ЦДАМЛМ України, ф. 175, оп. 1, спр. 21.

²⁴ Рощахівський М. Назв, праця. — С. 121—126.

²⁵ УГНАН України, ф. 62, №79.

²⁶ ЦДАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 15, арк. 79.

²⁷ Там же, арк. 76—76 зв.

²⁸ Там же, спр. 12, арк. 11.

²⁹ Б а л і ц ь к и й П. Спогади про Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1926. — № 3. — С. 53.

³⁰ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства НАН України, ф. -зхг. Ч¹*- Н; Ф-

±g, арк. 6 з».

³¹ Там же. ф. ~, арк. 7 зв, 8 зв.
он3

- ⁴⁰ УГНАН України, ф. 12, №16, арк. 1–2; №17.
⁴ Зеров М. Мої зустрічі з Г. І. Нарбугом // Бібліологічні вісті. — 1927. — №. — С. 102.
² Зеров М. До джерел. — Львів. — С. 7–8.
¹³ Зайцев П. Автобіографія. — Особистий фонд П. Зайцева архіву Українського вільного університету в Мюнхені, арк. 8.
[^] Мозалевський І. Артист-графік Юрій Іванович Нарбут // Нова Україна. — Прага, 1923. — Ч. 6. — С. 141.
⁴ Бурчак М. Спогади про Г. І. Нарбута // Бібліологічні вісті. — 1927. — №. — С. 91–92.
¹⁶ Там же.
*** Загальне знайомство з живописом чи іншою галуззю мистецтва.
⁴ Відділ рукописів Інституту мистецтвознавства НАН України, ф. -rzt, ^{рк}
12.
⁴⁸ ІЦАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 19.
⁴⁹ Там же, арк. 18–18 зв.
³⁰ Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 400.
³ ІЦАВО України в Києві, ф. 2457, оп. 1, спр. 8, арк. 18–18 зв.
**** Подальша доля П. Ковжуна не менш цікава. Ось лише деякі факти з його біографії: начальник політвідділу штабу військ УНР на Чернігівщині і Полтавщині; начальник штабу "Куреня смерті ім. кошового І. Сірка"; начальник штабу повстанських військ УНР на Чернігівщині під командуванням отамана Євг. Ангела; інструктор повстанського відділу штабу Дієвої Армії військ УНР; начальник центральної агентури 6-ї стрілецької дивізії Він редагував головний друкований орган Генерального штабу Армії УНР — "Українське гасло", був інструктором міністерства преси і пропаганди, головним художником штабу Дієвої Армії УНР (ІЦАВО України в Києві, ф. 1113, оп. 3, спр. 21, арк. 11–17 зв.)
² Митці України: Енциклопедичний довідник — К., 1992. — С. 311.
"Дорошенко Д. Назв. праця. — Т. 1. — С. 20; ЦДАМЛМ України, ф. 1077,
оп. 1 спр. 26, арк. 10 зв.
⁵ Книгар. — 1917. — Ч. 1. — С. 33–34.
⁵ Павловський В. Данило Шербаківський (1877–1977) // Український історик. — 1977. — Ч. 3–4. — С. 84.
⁶ Центральний державний історичний архів України у Києві, ф. 2201, оп. 1, спр. 12, арк. 16.
⁵ Книгар. — 1917. — Ч. 4. — С. 219.
⁸ Записки Українського наукового товариства досліджування й охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. — Вип. 1. — Полтава, 1919. — С. VII–УТЛ.
⁹ Русова С. Мої спомини. — Львів, 1934. — С. 177.
⁶⁰ ЦДАМЛМ України, ф. 653, оп. 2, спр. 3%, арк. 125; Книгар — 1918. — 45 — С. 353.
³ Куранти. — 1918. — Септєбрь. — С. 8–12.
² ІЦАВО України в Києві, ф. 2581, оп. 1, спр. 14, арк. 200.
¹³ Там же, спр. 15, арк. 69–70 зв.
⁶⁴ Там же, спр. 14, арк. 200.
¹⁵ Там же, спр. 15, арк. 58.
⁶ Там же, спр. 14, арк. 83.
²⁷ Там же, арк. 107.
⁶⁸ Там же, арк. 98.